
Stud. ethno. Croat., vol. 23, str. 149-182, Zagreb, 2011.

Suzana Leček i Tihana Petrović Leš: Država i znanost: jugoslavenstvo na III. slavenskom...

DRŽAVA I ZNANOST: JUGOSLAVENSTVO NA III. SLAVENSKOM KONGRESU GEOGRAFA I ETNOGRAFA 1930. GODINE

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest
Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje
35000 Slavonski Brod, Starčevićeva 8

UDK 316.344.32(497.1)“193”:323.1

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Prihvaćeno / Accepted: 12. 7. 2011.

TIHANA PETROVIĆ LEŠ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

Autorice se bave propitivanjem uloge intelektualaca u konstrukciji nadnacionalnoga jugoslavenskog identiteta u Kraljevini Jugoslaviji. Kao primjer prikazuju događanja u vezi s organizacijom i provedbom malo poznatoga i do sada neobrađivanog III. kongresa slavenskih geografa i etnografa održanog 1930. godine.

Ključne riječi: inteligencija, znanstveni kongres, Kraljevina Jugoslavija, nacionalni identitet, geografija, etnografija, jugoslavenstvo

UVOD¹

Ideja nacije vjerojatno je najvažnija skupna samoidentifikacija u posljednja gotovo dva stoljeća. Razumljivo je stoga da se ne smanjuje interes društvenih i humanističkih znanosti za brojne probleme njezina podrijetla, naravi, a time i za (kao neizostavnu implikaciju) njezinu budućnost (Katunarić 2003; Smith 2003). U hrvatskom slučaju ovo je pitanje dodatno otežano jer se uz hrvatski nacionalni identitet gotovo od samih početaka javljaju pokušaji konstruiranja (nad)nacionalnoga

¹ Rad je nastao u okviru znanstveno-istraživačkih projekata *Oblikovanje hrvatskog kulturnog i socijalnog identiteta 1900.-1990.* i *Hrvatska etnografska baština u kontekstu kulturnih politika* koje financira MZOŠ.

ilirskoga ili jugoslavenskoga. Iako je ostao trajno ograničen na uzak broj zagovornika, jugoslavenski koncept dobio je na težini u dvjema jugoslavenskim državama, u kojima ipak nije zaživio unatoč neviđenoj potpori “s vrha”. Povjesničari koji su pokušali objasniti zašto se na koncu pretvorio u “propalu zamisao” – *failed idea* (Djokić 2003) – ukazali su na nedostatak upravo onih čimbenika kojima su se neki od teoretičara nacije koristili kako bi dokazali da nacija nije “izmišljena” ili “zamišljena” te da se ne može govoriti o njezinu (manipulativnom) konstruiranju. Radilo se o složenim poveznicama koje zajednica prepoznaje kao zajedničke, poput povijesti, jezika, vjere, običaja, mitova – nabrojimo samo najčešće spominjane. Pojedinci ih slobodnom voljom prepoznaju kao vlastite, a nalazeći ih u *drugome*, prepoznaju ga kao bliskog i doživljavaju (posebice emotivno) kao dio svoje zajednice.²

Gotovo sve to izostajalo je kod jugoslavenstva, koje je “zlatno doba” doživjelo kod slavenskih naroda u Austro-Ugarskoj Monarhiji (poglavito Hrvata) početkom 20. stoljeća, u vrijeme kada je predstavljalo apstraktnu ideju mogućeg spasa u boljoj zajednici nego što je bila ona koju su dnevno okušavali u žestokim sukobima s Mađarima i Austrijancima (Antić 2006: 35–67). Ali ustrojavanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je trebala ostvariti taj san, provedeno je na neželjen način, a fluidnoj ideji jednakih naroda/plemena Hrvata, Srba i Slovenaca, objedinjenih u nadidentitetu Jugoslavena, konačan je udarac dala praktična politika unitarizma, koja je poznavala samo jedno središte moći – Beograd (odnosno Srbiju i srbijansku naciju). Od 1918. jugoslavenstvo je postajalo sve manje uvjerenjem dijela intelektualaca, pa i ponekog političara, a sve više oportunističkim izborom onih koji su gradili karijeru.

I prije atentata u skupštini (1928.) i uvođenja diktature kralja Aleksandra (1929.) omraženi pojam unitarizma potisnuo je i posljednje pozitivne konotacije nekadašnjeg jugoslavenstva. No upravo je taj, već tada kompromitiran koncept izabran za službenu ideologiju diktature. Ona je integralno jugoslavenstvo učinila sredstvom kojim je državni aparat trebao

² Usp. teorije alternativne modernistima (Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson), posebice primordijaliste (Clifford Geertz), perenijaliste (Walker Connor) i etnosimboliste (A. D. Smith, John Hutchinson).

konačno uspostaviti “državno i nacionalno jedinstvo”. Suprotno namjerama, diktatura je osigurala definitivno napuštanje zamisli o Jugoslavenima kao novoj naciji pa nakon 1935. “jugoslavensko” postoji još samo kao oznaka državljanstva.³

Kao razlozi neuspjelog jugoslavenstva navode se primat Srbije (u kojoj su bili glavni nositelji moći – dinastija i glavni grad, tj. državna uprava), nepostojanje zajedničkih mitova koji bi stvarali zajednički identitet, a posebice to što je bilo prisilno, odnosno nije više postojalo izvan službenog oblika, a poistovjetilo se s korumpiranim državnim aparatom i diktatorskim režimom (Djokić 2003:150–152; Dobrivojević 2006:112–117). Upravo prisila, to što je postalo “konjunkturalnim motivom” ili čak obvezom, definitivno je od jugoslavenstva udaljila njegove tvorce i glavne zagovornike, intelektualce (znanstvenike i umjetnike).⁴

Posebno je intrigantno pitanje uloge intelektualaca u ovom procesu, s obzirom na njihovu dobro poznatu predvodničku ulogu u oblikovanju nacionalnih ideologija. Neki su povjesničari čak ustvrdili kako su jugoslavenstvo, kao i druge nacionalne ideologije, stvorili i na koncu uništili intelektualci (Trgovčević 2003:222–237).

Naše je istraživanje stoga pokušalo odgovoriti na pitanje kako su se prema službenoj jugoslavenskoj ideologiji odnosili oni koji su joj trebali dati znanstvenu verifikaciju. Kao primjer izabran je III. slavenski kongres geografa i etnografa, održan 1930. godine, koji je imao sve poželjne dimenzije za analizu. Kao prvo, vremensku, jer je održavan u jeku otvorene kraljeve diktature, nekoliko mjeseci nakon što su najviši državni zakoni

³ Napominjemo da se naš rad odnosi samo na jugoslavenstvo u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. U socijalističkoj Jugoslaviji, kojoj je na raspolaganju stajalo više vremena i sredstava (s obzirom na totalitaran, odn. autoritaran režim do samog kraja), “projekt” je bio nešto uspješniji, ali jedino kod skupine kojoj je nacija ionako bila sekundarna identifikacija, a pripadnost komunizmu primarna. Čak je i tada jugoslavenstvo ostalo marginalno, naime 1971. se samo 1,3% stanovnika SFRJ izjasnilo kao “Jugoslaven”, a njihov maksimum od 5,4% u popisu 1981. pripisuje se pojačanom državnom pritisku nakon nacionalnih gibanja 1971.

⁴ Nakon Prvoga svjetskog rata unitarni jugoslavizam (iza kojega je režim provodio politiku nacionalne nejednakosti) nije podržavao više niti jedan značajniji intelektualac (Banac 1988:199).

utvrdili da u državi živi jedinstvena jugoslavenska nacija.⁵ Zatim, kongres je imao međunarodnu dimenziju, koja je važna za razumijevanje ponekad previđenoga pragmatičnog vanjskopolitičkog aspekta jugoslavenstva (Drapac 2010⁶). Napokon, ova tema istraživački je izazov za pitanje odnosa znanosti i politike i(li) ideologije. Jugoslavenstvo se, prema svim našim spoznajama, može promatrati kao “izmišljena zajednica” u onom izvornom smislu, kako su to 1970-ih podrazumijevali modernisti. Iako je njihovo “izmišljanje” s vremenom – nakon oštre kritike – dobilo drugu dimenziju, neke postavke modernista mogu biti metodološki korisne. Naime, oni su prvi upozorili na ulogu kulture i inteligencije pri oblikovanju ideologije (Gellner 1983; Hobsbawm i Ranger 1983; Anderson 1983). U istraživanju smo se oslonili i na postavke etnosimbolista Johna Hutchinsona o političkoj ulozi kulture u razdobljima represije.⁷

Budući da su na kongresu osim geografa (čija je prirodna znanost, iako uključivana u “nacionalnu” skupinu, bila daleko manje podložna ideologizaciji) sudjelovali i etnografi/etnolozi, postavlja se i pitanje kako jedna od znanosti, od koje se od 19. stoljeća očekivala potvrda nacionalnog identiteta, odgovara na najradikalnije političke zahtjeve. Naime, u vrijeme diktature od znanosti se i službeno očekivalo da učini ono što tijekom

⁵ Temeljni dokumenti diktature: Proklamacija od 6. siječnja 1929. i Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine Jugoslavije na upravna područja od 3. listopada 1929. (njime je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dobila novo ime – Kraljevina Jugoslavija – koje je simboliziralo “jedan narod i jedan nacionalni osjećaj”, a podjela na banovine pokušala je dokinuti stare državno-upravne veze).

⁶ Autorica suprotstavlja pozitivnu sliku Jugoslavije i jugoslavenstva, koja je prevladavala u međunarodnim krugovima (posebice onima koji su krojili kartu Europe), sa stvarnošću države koju su razdirali unutarnji politički, društveni i kulturni problemi. Usvojena pozitivna slika pomogla je europskim silama (inače državama “zapadne demokracije”) da opravdavaju neprihvatljive represivne metode kojima su obje Jugoslavije željele riješiti (neuspješno) trajnu društvenu krizu.

⁷ Hutchinson je polemizirao s dotadašnjim tezama o zaostalosti “kulturnog nacionalizma” (teza o njegovoj modernizacijskoj ulozi), kao i o njegovu pripadanju Istoku (“politički” kao “napredniji” do tada se pripisivao samo razvijenim zapadnim državama). Pokazao je da kulturni i politički nacionalizam dominiraju naizmjenice, ovisno o prilikama; u pravilu, u vremenima političke represije prvenstvo preuzima kulturni nacionalizam (Hutchinson 1987; 1994).

1920-ih nije uspjelo politici i da u predmetu svojeg istraživanja pronade dokaze nacionalnog jedinstva (Dimić 1996:248).

U istraživanju smo koristili tri glavne skupine izvora. Kao prvo, korišteni su dostupni materijali s kongresa, znači izlaganja samih znanstvenika objavljena u *Zborniku radova III. kongresa slovenskih geografa i etnografa* te razna izdanja povodom kongresa (Vujević, ur. 1933).⁸ Težište smo stavili na izlaganja hrvatskih etnologa jer je geografija jedva ostavljala prostora nekoj ideologizaciji. Kao drugi izvor korišten je *Opis puta III. kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji*, dvosveščana publikacija u kojoj su objavljena stručna vodstva koja su gosti slušali na dvotjednom putovanju.⁹ Budući da je ona sadržavala više raznovrsnih priloga o Jugoslaviji nego što ih se moglo čuti na znanstvenom dijelu kongresa, važan nam je izvor za rekonstrukciju poruke koju je kongres trebao poslati gostima. Napokon, kao treću skupinu izvora istražili smo najvažniji tisak da bismo doznali kako je on trebao (i mogao) djelovati na domaću javnost.

DRŽAVA I KONGRES

Kongres se održavao od 4. do 17. svibnja 1930. godine, a pripreme su počele u veljači. Već je tada bilo utvrđeno da će biti organiziran u “obliku velike ekskurzije”, kao i na prethodnim kongresima u Pragu (1924.) i Poljskoj (1927.). Tako bi sudionici mogli bolje upoznati zemlju te, uz stručna izlaganja cijelim putem, sami vidjeti i doživjeti prostor i ljude. Za obilazak su izabrani Beograd, Negotin, Zaječar, Niš, Skoplje, Kosovska Mitrovica, Kraljevo, Užice, Sarajevo, Mostar, Dubrovnik,

⁸ Zbornik je objavljen tek 1933. godine. Glavni urednik Vujević navodi kako, unatoč nekolicini pozivnih pisama, nije čak ni tada uspio skupiti sve materijale za objavu pa radovi određenog broja sudionika nisu tiskani. Zbornik u prvom dijelu obuhvaća predavanja s kongresa tiskana prema redu sesija, u drugom su dijelu kongresni govori i izvješća rada općih sjednica, a u trećem popis sudionika i program kongresa.

⁹ Objavljen je u neobičnoj kombinaciji dvaju službenih pisama – ćirilicom i latinicom (samo prilozi o Sloveniji i dio priloga o Hrvatskoj). Ista kombinacija pisama prisutna je i u *Zborniku radova III. kongresa*.

Hvar, Split, Ogulin, Karlovac, Ljubljana i Zagreb. Znanstvena izlaganja bila su predviđena za Beograd, Skoplje, Ljubljanu i završna dva dana u Zagrebu (HDA, SB UO, br. 19/30). Sudionici su prvenstveno trebali biti iz slavenskih zemalja, što se na kraju svelo na Poljsku i Čehoslovačku. Naime, SSSR je još uvijek bojkotiran, a znanstvenici iz Bugarske nisu sudjelovali, bez sumnje zbog izrazito loših odnosa njihove države i Jugoslavije (Pavlica 2008:44–47; 2009:54–57). Od tristotinjak sudionika samo je njih osmero došlo iz Zapadne Europe (Francuske, Belgije, Njemačke). Tijekom ožujka ustrojani su pripremni odbori, koji su trebali osigurati sudionike i brinuti se o “prizemnijim” stvarima poput hotela, domjenaka i, posebice, budžeta (HDA, SB UO, br. 19/30 – br. 9580).

U pozdravnim govorima na otvorenju 4. svibnja 1930. u Beogradu organizatori su zahvalili na pokroviteljstvu s “najvišeg mesta” (samoga kralja Aleksandra) te svima koji su bili uključeni, a radilo se o svim upravnim, vojnim, općinskim vlastima i kulturno-prosvjetnim institucijama u krajevima i mjestima u kojima se prema planu trebao održavati kongres (Milojević 1930). Izvješća o putovanju sudionika kongresa i svečanim dočecima diljem zemlje govore nam kako ove zahvale nisu bile samo protokolarnе. Naprotiv, neviđena pozornost, inače nesvojstvena znanstvenim skupovima, jasno upućuje na to da je kongres imao više političku nego stručnu dimenziju. Na samom je otvorenju, uz kraljeva osobnog izaslanika, bio nazočan ministar prosvjete, predstavnici najviših znanstvenih i kulturnih ustanova te diplomatski predstavnici Čehoslovačke i Poljske (“Kongres slovenskih geografa i etnografa u Beogradu” 1930).

Nazdravičarski ton, ushit domaćina brojnim gostima, oduševljenje gostiju trudom domaćina “da se osjećaju kao kod kuće” (kako se stalno ponavljalo) imalo je i tamnu stranu. Zdravice nisu mogle prikriti stvarnost diktature, na koju je stalno podsjećala sveprisutna vojska – od ministra prosvjete pukovnika Bože Maksimovića koji je govorio na otvorenju, prvog predsjedatelja kongresa generala Stevana Boškovića ili najviših vojnih vlasti posvuda kuda je kongres prolazio. U više je navrata isticana i dobra suradnja “civilnih i uniformiranih geografa” jer je dio sudionika bio iz vojno-geografskih instituta (a “armija i geografija idu uvijek zajedno”) (“Kongres slovenskih geografa” 1930). Na stanicama bi ih dočekivalo “građanstvo s vojnom muzikom na čelu”, najviši dužnosnici, počevši

od banova ili barem podbanova banovina kroz koje su prolazili, zatim zapovjednici armija i divizija, gradonačelnici i predsjednici općina, kotarski predstojnici, predstavnici svih važnijih kulturnih i prosvjetnih institucija, djeca iz škola sa svojim učiteljima, a “manifestacijama nije bilo kraja” pa ne čudi da su gosti bili “dirnuti spontanim izrazima velike ljubavi” (“Slovenski geografi i etnografi u Zaječaru” 1930; “Srdačan doček u Skoplju” 1930; “Banket sarajevske opštine u čast slovenskih naučnika” 1930) Niti ponoćni dolazak nije mogao spriječiti domaćine da prirede veličanstven doček (“Kongres slovenskih geografa i etnografa” 1930). Posvuda su u njihovu čast priređivani banketi (na trošak lokalnih uprava¹⁰), pokazivane su im glavne znamenitosti, koje su redovno obuhvaćale muzej (ako je postojao), stare dijelove grada, a sve uz stručno vodstvo i predavanja. “Spontani” izrazi dobrodošlice u kojima su sudjelovale sve službene osobe, uključivši škole (koje su također državne ustanove), bili su očito dobro organizirane predstave koje su trebale pokazati sretnu i naprednu zemlju, sudionici su pritom pažljivo izolirani, a jedine obavijesti o krajevima koje su vidjeli dobivali su od kolega sa skupa koji su priredili prigodna predavanja o mjestima kroz koja su prolazili. U izvješćima je redovno naglašavano kako su se sudionici divili napretku u samo jednom desetljeću (zbog čega su hvalili sjajnu državnu upravu) i narodu koji je sačuvao izvornu nacionalnu kulturu (posebice u “Južnoj Srbiji”, odn. Makedoniji, koja je tek nedavno oslobođena turske vlasti, za vrijeme koje “nema ničega”).¹¹

¹⁰ Radilo se o velikom, a za manja mjesta nemogućem financijskom teretu. Samo za “pripomoć” ugošćavanju u Zagrebu ban je uplatio 20.000 din Mjesnom odboru u Zagrebu (na teret računa Naklade školskih knjiga i tiskanica). Iako je tražio financijsku pomoć od Beograda (40–50.000 din), nema potvrde da su sredstva dobivena. U Ogulinu nisu mogli osigurati niti predviđenih 7.000 din. HDA, SB UO, 19/30 (bivša Grupa XXI, br. 1896). Pripreme za kongres geografa. Nalog za isplatu bana Šilovića Oblasnoj štedionici od 18. 4. 1930.; Ban Pripremnom odboru u Beograd od 28. 4. 1930.; Okružni inspektor (Dejanović) iz Ogulina Pripremnom odboru u Beograd od 4. 5. 1930. (bez broja).

¹¹ Dojam da “nema ničega” pomogli su steći domaći “vodiči”, koji su u izlaganjima preskakali osmansko doba, praveći nasilno izravnu poveznicu između “slavnog” doba srednjovjekovne srpske države i “obnovljene” države, a ljude s kojima gosti ionako nisu izravno komunicirali, predstavljali kao Srbe (“Slovenski naučnici stigli su sinoć u Kraljevo” 1930; “Slovenski naučnici u Sarajevu” 1930).

Uskoro je postao očitim glavni cilj onih koji su plaćali i omogućili ovu pompoznu i skupu šetnju gotovo dvije stotine uzvanika po cijeloj državi. Ministar prosvjete bio je jasan – kongres bi trebao pomoći međusobnom upoznavanju i zbližavanju naroda koji su kao prvo Slaveni, zatim imaju države stvorene nakon Prvoga svjetskog rata (Čehoslovačka je, kao i Jugoslavija, nastala na razvalinama Austro-Ugarske Monarhije, a Poljska je obnovljena nakon više od stoljeća podijeljenosti između Pruske/Njemačke, Rusije i Austrije) i trebaju pred međunarodnom zajednicom dokazati “opravdanost želje za slobodnim razvojem ... i očuvanjem etničkih nezavisnosti”. Ovaj pretpostavljeni zajednički interes – slavenstvo, zajednički neprijatelji, položaj u kojem treba braniti teško stečenu državu koja jedina može zaštititi “etničku” (nacionalnu) nezavisnost – bila je glavna okosnica kongresa i tema koja je prisutna u svim prigodnim (javnim) obraćanjima stranih znanstvenika. Na primjer, u Sarajevu su na banketu priređenom u čast kongresa govorili ban Drinske banovine Velja Popović, poljski izaslanik na Dvoru te poljski predstavnik sudionika kongresa. U govorima se naglašavalo kako je kongres “veličanstvena manifestacija bratstva slavenskih naroda” koji su nedavno “zbacili jaram” i sada doživljavaju veliki prosperitet, klicalo se kralju, “izvojevanoj slobodi”, suradnji država, slavenskoj solidarnosti te državnim upravama koje “naročito pomažu” rad znanstvenika od kojih se očekivalo da doprinesu zbliženju Slavena “u svim pravcima narodnog i državnog života” (“Banket sarajevske opštine u čast slovenskih naučnika” 1930).

Trebalo je pod svaku cijenu učvrstiti odnose s vanjskopolitičkim saveznicima, Čehoslovačkom, koja je u Maloj Antanti ionako bila glavno uporište Jugoslavije, a onda i s Poljskom, koju se pridobivalo naizgled srodnom poviješću i političkim položajem. Kako je napisano na kraju, kongres je bio važan stručno, ali još više zbog “neslužbene strane” (politički) kao “manifestacija sveslavenske misli” koju su sada “potvrdili veliki duhovi i umovi slavenskog naučnog svijeta” (“Manifestacija sveslovenske misli u Zagrebu” 1930). Znanost je očito trebala samo potvrditi vjerodostojnost politike, a njezini su stručni rezultati ostali u drugom (nerealiziranom) planu (Vujević, ur. 1933:389–397).

Izgleda da je znanstvenicima bilo i previše političke parade, što se može iščitati iz kasnijih umjereno kritičkih napisa Vladimira Tkalčića¹², Antona Melika i Milovana Gavazzija. Glavne su zamjerke uputili pretrpanom rasporedu, koji nije ostavio vremena nužnoj znanstvenoj diskusiji, prenapornom putu, a spomenuto je da “na žalost” nije bilo svih Slavena (kijih je trebalo biti, ako je slavenstvo već toliko važno). Očito je svima bilo dosta “slobodne forme” i “upoznavanja” pa, kako su ovim kongresom obišli sve tri glavne države predstavnice, zaključili su da će idući kongres (zakazan za 1936. u Poljskoj) biti tematski (a time i znanstveniji) (Tkalčić 1930:187–190; Melik 1931:51–153; Tkalčić 1930, MUO; Gavazzi 1930, HDA 1029/1034; rkp).

Milovan Gavazzi duže je vrijeme oklijevao s osvrtnom na kongres za *Prager Presse*. U konačno poslanom tekstu, uz navedene konkretne zamjerke, uputio je i vrlo važnu načelnu primjedbu, koja je dovela u pitanje smisao daljnjeg održavanja ovako koncipiranih kongresa. Naime, prema njegovu mišljenju, suradnja geografa i etnografa, onako kako ju je zacrtao Cvijić i koja je dominirala kongresom, nije održiva (Gavazzi 1930, HDA 1029/1034).¹³ Očito se Gavazzi opredijelio za iz temelja drugačiji

¹² Tkalčić je, čini se, napisao još jedan prilog prije početka samog kongresa, koji sadrži njegovo viđenje načelnih problema međunarodnog predstavljanja slavenske kulture i etnografije. Osim što se interes “evropske javnosti” okrenuo izvaneuropskim, egzotičnim kulturama (npr. Japana, Indije, afričkih zemalja), dio krivice snose sami slavenski narodi i njihove institucije, koji nemaju jasnu viziju predstavljanja tog segmenta kulture. Slabosti vidi u nerazumijevanje države, koja preferira elitnu kulturu (i to samo onu koja potvrđuje jugoslavenstvo) te neprofesionalnost struke prepuštanje posla amaterima, mahom ženskim udrugama, koje prezentaciju svode na kućnu industriju) (HDA, 182/512: *Prager Presse*, 4. Mai 1930:10).

¹³ Dobio je molbu da za *Prager Presse* napiše tekst o budućnosti kongresa slavenskih geografa i etnografa. Uredništvo piše Gavazziju da su o svom viđenju kongresa pisala tri Poljska i dva češka znanstvenika te Matija Murko (tada je radio u Pragu) pa bi bilo dobro da se oglasi još netko od jugoslavenskih istraživača. Uredništvo smatra da šutnja jugoslavenskih stručnjaka ne samo da nije u interesu novina, nego nije ni u općem interesu jer bi se mogli izvesti krivi zaključci. Gavazzi je konačno pod kraj godine, 29. 12. 1930., preporučenom poštom poslao autorizaciju teksta za tisak. Kao razloge razdvajanja geografije i etnografije navodi da su im sjedišta na različitim fakultetima te da se etnografija na ovakvim kongresima uvijek nalazi na marginama. Prema Gavazziju,

pristup etnologiji i njezinu cilju istraživanja, a onda razvio i vlastite (Cvijiću oprečne) teze o kulturnopovijesnoj metodi istraživanja.¹⁴ Budući da inače u svom radu nije zanemarivao geografske čimbenike, u Gavazzijevu zahtjevu za razdvajanjem etnologije i geografije vjerojatno možemo nazrijeti kritiku političke manipulacije u Cvijićevoj koncepciji.

STRUČNA EKSKURZIJA: GDJE I ŠTO SU JUGOSLAVENI?

Na stručnoj ekskurziji gosti su trebali upoznati “zemlju i narod” pa se postavlja pitanje na koji je način predstavljen “narod”. Pretpostavka integralnog jugoslavstva je jednostavna – da su svi koji žive u Jugoslaviji pripadnici jugoslavenske nacije. Pogledajmo kako su se u tome nalazili oni koji su trebali prednjačiti i dati drugima uvjerljive argumente da doista svi čine “jednu i nedjeljivu” naciju. Da bi to funkcioniralo, trebalo bi ujednačeno koristiti nadređeni jugoslavenski pojam posvuda, definirati što su pojmovi koje se službeno više nije držalo nacijama (Hrvati i dr.) te uspostaviti jasne nove nacionalne (jugoslavenske) simbole (u smislu u kojem o njima govore etnosimbolisti, znači mitove, povijesne dodirne točke, jezik i dr.).

etnografija/etnologija i srodne discipline – dijalektologija, narodna književnost, demografija, antropologija – imaju više zajedničkoga sa slavenskom filologijom pa im je i mjesto prije na nekom filološkom kongresu, kao što je bio slučaj s prvim slavenskim filološkim kongresom u Pragu 1929. godine (Gavazzi 1930, HDA 1029/1034).

¹⁴ Gavazzi je 1928. godine u *Narodnoj starini* objavio članak “Kulturna analiza etnografije Hrvata” u kojem je razradio tezu o složenosti hrvatske seljačke tradicijske kulture. Nju je oblikovao niz elemenata koji su ušli iz različitih kultura ili su se razvili na prostoru raširenja hrvatskoga etnosa pod utjecajem raznih geografskih i kulturnopovijesnih činitelja. Iz toga je razloga definirao kulturne areale u kojima se nalaze razni slojeviti utjecaji: prahrvatski/praslavenski, paleobalkanski, mediteranski, alpski, panonski, prednjoazijski ili orijentalni, turski, po čemu je nedavno prepoznat kao preteča nepodudaranja etnosa i kulture, odnosno kao preteča ideje o subjektivnim granicama etnosa (Grbić 2004:15). Glavna odrednica etnografskog individuumu ili etnografske jedinice je subjektivna, a to je etničko – nacionalni moment – svijest Hrvata o pripadnosti jednom istom individualitetu hrvatskoga imena, a zatim vjera i manje specifično obilježje – jezik (Gavazzi 1928; Grbić 2004:15–16).

No, već u Srbiji, a posebice u Makedoniji i na Kosovu, bilo je jasno da su srpski znanstvenici zadržali pojmovnik srpskoga nacionalnog programa. Makedonija, koja je tada službeno tretirana kao Južna Srbija, predstavljena je kao područje srednjovjekovnoga Srpskog carstva, a Skopje kao “Dušanov grad”. Osim povijesne identifikacije, V. S. Radovanović je gostima objasnio kako se većina stanovništva etnički određuje kao “Srbi hrišćani” (Radovanović 1930–I:108–126).

Kod Kosova je koristio isti model: dominantnu povijesnu identifikaciju i izmišljenu (falsificiranu) etničku. Kosovo je opisano prvenstveno kao središte srednjovjekovne srpske države, a “etničku grupu Kosovljana” činile bi razne lokane skupine sa srpskim etničkim obilježjima (na primjer nošnjom koja “potseća još uvek na period stare slave iz doba Nemanjića”) i zajedničkim sjećanjem na državu. Postojanje Albanaca je minorizirano jer se nakon “oslobođenja” 1912. i 1918. dosta “Arnauta” vratilo “u zemlju maticu”, tj. Albaniju (Radovanović 1930–I:159–165).

U Srbiji, Makedoniji i na Kosovu bez ustručavanja je korišten pojmovnik srpske nacionalne ideologije – nacionalna povijest, srpski etnikum (bez pokušaja da se zamijeni jugoslavenskim) i potpuno negiranje drugih nacionalnih zajednica. No, u Bosni i Hercegovini, koja nije ulazila u usvojene programe srpske nacionalne ideologije 19. stoljeća (koja je razradila širenje Srbije na jug), te u Hrvatskoj trebalo je osmisliti drugi pristup. Bez mogućnosti priziva na povijesnu identifikaciju (davu državu), ovdje je etnološka konstrukcija došla u prvi plan. Za zbrku pojmova koje nalazimo u njihovim opisima možemo samo reći da su možda na tragu, ali još daleko od onoga što je očekivala država.

U konstrukcijama kojima su se koristili autori kako bi opisali “naš narod” na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske susrećemo teze koje su preuzete od Jovana Cvijića. Kongres je inače obilježilo veličanje Cvijića, koji je umro 1927. godine, a bio je jedini europski poznat geograf antropolog (Gavazzi 1929–1930: B279–B280; Clewing i Pezo 2005).¹⁵ Stoga ne čudi

¹⁵ Upravo u to vrijeme u pregledu povijesti razvoja etnografije za stručnu publiku pisao je i Gavazzi, koji se tom prilikom potrudio istaknuti pozitivne strane Cvijićevih istraživanja. “Pod vodstvom dra Jovana Cvijića, profesora geografije na univerzitetu, zanesena istraživača naselja po srpskim krajevima i migracija na Balkanu, počinje se

da su upravo na tragu njegovih teza neki sudionici pokušali konstruirati jugoslavensku naciju, kako bi u njezino postojanje uvjerali barem goste iz drugih država. Naime, Cvijićev međunarodni ugled počivao je na tome što je pozornost znanstvenika usmjerio na ulogu kretanja stanovništva. Pa iako je ta ideja, kao i metoda rada (usmena povijest), imala svoju vrijednost u ono doba, današnja je historiografija upozorila i na ozbiljne greške u njegovim zaključcima, koje su najvećim dijelom proizašle iz Cvijićeva političkog angažmana. Prema kritičarima, zaključci su mu valjani samo za područja središnje Srbije. Međutim, za ostala je područja teza o metanastazičkom kretanju (koje stvara nove etničke “amalgame” preslojavanjima starih etniciteta) i suviše lako postajala argumentom velikosrpske ideologije i oružjem državne ekspanzionističke politike (Clewing i Pezo 2005; Žuljić 1991, 1997).¹⁶ Upravo se taj zaključak potvrdio i na nekim tezama iznesenim na kongresu 1930., na kojem su pojedini izlagači iskoristili Cvijićevu argumentaciju kako bi sugerirali nestanak nekih naroda (na primjer Hrvata) i objasnili stvaranje novoga jugoslavenskog “amalgama” (samo na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine). Kako su se Cvijićeve teze olako prilagođavale političkom trenutku, svjedoči nam Erdeljanovićev etnološki pregled u knjizi *Kraljevina Jugoslavija*. Rad je očito pisan nešto ranije jer je iste teze koristio kako bi objasnio zajedništvo Južnih Slavena,

okupljati cio kader što laika (učitelji, svećenici i dr.) što stručnjaka (profesori, docenti), koji će po određenu sistemu proučavati naselja, bilježiti detaljne podatke o podrijetlu stanovništva a uza to i neke osnovne etnografske pojave (tip i sastav naselja, tip kuće i još gdješto.) ... A Cvijić i sam pored čisto geografskih djela piše i antropogeografska, napose Antropogeografske probleme Balkanskog poluostrva (Srp. Etn. Zbornik, IV – Beograd, 1902) i Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice (Srp. Etn. Zbornik XXIV – Beograd, 1922) pa je takav i dobar dio njegova djela *La peninsule balcanique* (Paris, 1918), prijevod većega dijela odatle: *Balkansko poluostrvo I*, (Zagreb, 1922).”

¹⁶ Cvijić srpski etnikum, uz ostalo, definira i povijesno (povijesna svijest i povijesni etnički prostor za koji preuzima granice zamišljene nacionalnom ideologijom); sve “druge” koji se pojavljuju na tom prostoru opisuje negativnim stereotipom; srpski etnikum proširuje ovisno o ideološko-političkim potrebama bez ozbiljne znanstvene argumentacije (Bosna i Hercegovina kao područje “čisto srpske rase” za aneksione krize 1908., Makedonija za Balkanskih ratova 1911.–12.), to što je srpski etnikum u manjini u područjima povijesnog ili ideološkog teritorija tumači albanizacijom, mađarizacijom, pokatoličenjem (u Hrvatskoj, gdje izbjegava koristiti hrvatsko ime) i predviđa “obnovu”.

odn. Srba, Hrvata i Slovenaca (“službenih” naroda u državi dok je ona još bila Kraljevina SHS).¹⁷

Treba uvažiti i upozorenje na mrežu učenika (“školu”), koju je Cvijić stvorio (Clewing i Pezo 2005:277). U njoj su se isticali njegov prvi asistent Jovan Erdeljanović, koji je također sudjelovao na kongresu, a čiji je udžbenik etnologije nešto kasnije postao obveznim u cijeloj državi (Erdeljanović 1932), te spomenuti V. S. Radovanović, koji je pisao o Makedoniji i Kosovu. Njoj su sigurno pripadali autori koji su “pokrili” Bosnu i Hercegovinu, beogradski student M. S. Filipović (koji je 1928. stekao doktorat na temi *Etnička prošlost našeg naroda u okolici Visokog*¹⁸) i Špiro Soldo.

M. S. Filipović (napisao je čak tri teksta u *Opisu*) službeno zabranjenim nacijama nadređuje regionalni identitet (istočnobosanski, srednjobosanski, hercegovački...), ali s nedosljedno definiranim sastavnicama. Dok je, po njegovu mišljenju, “pravoslavno stanovništvo” istočne BiH etnički identično “Srbima preko Drine”, za “etnički ujednačeno” stanovništvo srednje Bosne govori kako ga sačinjava većina “pravoslavnih i muslimanskih Srbo-hrvata” te “oaze katolika”.¹⁹ Na drugom mjestu muslimane određuje kao “Jugosloveni muslimani” (za razliku od Turaka muslimana, ovi imaju “sačuvanih slovenskih običaja”). Ovi regionalni tipovi navodno imaju “iste antropološke osobine”, a kao podređenu identifikaciju navodi razlike u vjeri, “etničkoj strukturi” (ne objašnjava što bi ona značila) i kulturnim utjecajima (Filipović 1930:13–16, 58–62, 186–189). U opisu Hercegovine Špiro

¹⁷ Erdeljanović spominje održan identitet usprkos utjecajima susjednih naroda, ratovima i migracijama (raseljavanje prema sjeveru, “primanje muhamedanstva kod mnogobrojnih Srba i Hrvata”), a kao jednu od “korisnih posljedica” osmanskih osvajanja navodi jaku “izmešanost Hrvata sa doseljenim Srbima i usled toga uzajamno uticanje i zbližavanje, koje je dovelo najpre do zajedničkog književnog jezika, a zatim i do sadašnjeg oslobođenja i ujedinjena u jednu državu”. Pokušao je naći i sličnosti u običajima (godišnjim i onim vezanim uz životni ciklus), narodnom pjesništvu, graditeljstvu, nošnji (Erdeljanović 1930:122, 128–130).

¹⁸ Milenko S. Filipović (Bosanski Brod 1902. – Beograd 1969.), povjesničar i etnograf, studirao u Beogradu, radio u gimnazijama (Sarajevo, Veles), a 1930. dobio mjesto docenta na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Od 1941. na raznim stručnim poslovima u Beogradu (Ćirković 2009:491).

¹⁹ Pojam “Srbo-Hrvati” preuzet je također od Cvijića, koji umjesto imena Hrvat koristi pojmove “katolik” i “Srbo-Hrvat” (Žuljić 1997:232).

Soldo (suplent iz Beograda) ne spominje ni Hrvate ni Srbe, a stanovništvo na desnoj i lijevoj obali Neretve dijeli prema migracijama (“sa Zapada” i “istočna migraciona struja”), dijalektu (desno ikavci, lijevo ijekavci) i vjeri (katolici i pravoslavni) te muslimani koji su posvuda (Soldo 1930:38–49).

U prilogama o Hrvatskoj prvo upada u oči odsutnost etnoloških priloga, posebno ozbiljnijih. (U svim drugim krajevima, osim Sloveniji, oni su redovno pratili geografske opise). Pišući o Splitu i dijelu Dalmacije, Ivo Rubić i Lucijan Marčić dali su kratak i “pročišćen” povijesni pregled i konstrukciju etničkog sastava stanovništva inspiriranu Cvijićevim tezama. Povijest je ujedno jedina sfera u kojoj se moglo spomenuti hrvatsko ime. No, za razliku od jasnog osjećaja kontinuiteta s Dušanovim carstvom kod “Srba hrišćana”, ovdje se hrvatsko nazivlje javlja samo uz davno nestale srednjovjekovne vladare narodne dinastije, a kasnija se povijest pretače u usko lokalnu povijest Splita, u kojoj se narod/nacija više uopće ne spominje sve do navođenja rezultata popisa stanovništva iz 1929. po kojem je u Splitu živjelo 37.640 “Jugoslavena” (Rubić 1930:94–106). Stanovništvo na obali označeno je kao “Slaveni”, a ono na dionici puta Split–Karlovac kao “naš narod” (osim što je za pojedina mjesta, poput Petrovog Polja i Knina, istaknuto kako je stanovništvo “u ogromnoj većini pravoslavno”). Prema Marčićevu objašnjenju, te su krajeve u srednjem vijeku nastavali Hrvati, koji su se pred Turcima raselili na otoke, u Primorje ili u daleke krajeve poput Mađarske, a na njihovo mjesto došla je “jaka dinarska struja sa istoka”. Nju su činili katolici i pravoslavci iz Bosne i drugih krajeva (ovo je ujedno jedino spominjanje katolika, ali jasno je da se ne mogu poistovjetiti s “nestalim” Hrvatima). Miješanjem “Senjana, Ličana, Dalmatinaca, Bunjevaca, Podgoraca, Grhovčana, Kuprešana” nastao je novi tip stanovništva, koji autor drži ne samo “ujednačenim”, nego i cijelo područje kvalificira kao etnički “najčišće krajeve” (slavenske) (Marčić 1930:113–124). S konstrukcijom je bio suglasan i Rubić, koji tvrdi kako su etnologija i povijest pokazali da su se ovdje Hrvati i Srbi pomiješali radi “metanastazičkih gibanja” (Rubić 1930:6). Ova jednostavna primjena Cvijićevih teza (ne treba ni spominjati kako iza toga nije bilo nikakvoga znanstvenog istraživanja), iskoristila je upravo ideju kako su u migracijama pred Turcima nestali cijeli narodi (u ovom slučaju Hrvati), a stvoreni novi miješani etniciteti.

O posebnom položaju hrvatske znanosti govore nastupi srbijanskih znanstvenika, koji i dalje podržavaju klasične teze srbijanske nacionalne

ideologije, ali i razmjerno slobodan nastup slovenskog povjesničara Melika ili pisanje slovenskog tiska. U njemu se govori o geografiji “u Slovenaca” (“pri Slovencih”), “slovenskoj znanosti”, “slovenskim pjesmama”, interesu gostiju “za Slovence”, dolasku u “slovenski dio države”. To što “slovensko tlo” definiraju kao “geografski i povijesno integralni dio Jugoslavije” politička je floskula jer povijesno to nije bilo nikada. Jugoslavenstvo je za njih više ideja nego politička realnost, a u tom ga trenutku prigodno opisuju kao prijelaznu, “nužnu” etapu prema slavenstvu, na koje tjera “glas krvi i poziv razuma” (etnički i geopolitički čimbenici). Samo je pak slavenstvo doživljeno kao utopija u kontekstu općeg mira i harmonije u svijetu, što cijelu nadnacionalnu konstrukciju (i jugoslavenstvo i slavenstvo) prebacuje u područje apstraktnog (“Slovanski geografi in etnografi v Ljubljani” 1930; “Poset slovanskih geografov” 1930).

Od hrvatskih ne-geografskih priloga, objavljen je još jedino opis Zagreba. No, dok je Melik u opisu povijesti Ljubljane bez ustručavanja spominjao Slovence, Većeslav Heneberg je u sličnom prikazu povijesti Zagreba Hrvate naveo samo kao srednjovjekovne vladare negdje na jugu današnje Hrvatske (sjever, gdje je bio Zagreb, koji opisuje, bio je mađarski), nastavio sa strogo lokalnom poviješću grada i završio s južnoslavenskim opredjeljenjem Iliraca i Strossmayerovim podizanjem institucija koje su bile nositelji “jugoslavenske kulture” (Melik 1930:143–156; Heneberg 1930:173–182).

Možemo uočiti kako su o Hrvatima i Hrvatskoj pisali ili srpski znanstvenici ili rijetki hrvatski koji su pristajali uz režim, zatim da u njihovim opisima nema povijesnog kontinuiteta (a time niti povijesne identifikacije), a zbog fragmentiranja u lokalne povijesti izostala je bilo kakva poveznica hrvatskog prostora. Polazeći od Cvijićevih teza, etnički se Hrvatska prikazuje kao područje migracije i novoga miješanog etniciteta, a tamo gdje toga nema, jednostavno se cijela tema prešućuje (otoci, Split, Zagreb) ili krivo interpretira (Dubrovnik²⁰). Nacionalno hrvatsko ime uopće

²⁰ Sudionici su o njemu mogli čuti konstrukciju Ilije Sindika (profesora realne gimnazije u Beogradu), koji navodi da su nad davnim stanovnicima Romanima prevladali Slaveni, stanovnike Dubrovnika naziva “Dubrovčanima” (pojam “hrvatski” ne spominje se nigdje), a podrijetlo bi im bilo “iz zaleđa Dubrovnika i ostalog Balkanskog Poluostrva” (o ozbiljnosti studije može nešto reći i njegova uzgredna opaska kako seljaci i seljanke dubrovačke okolice imaju “fine, katkad upravo aristokratske crte” jer se radi o potomcima izvanbračne djece dubrovačke vlastele) (Sindik 1930:64–81).

nije spomenuto. Od nacija koje su bile priznavane barem do diktature (samo Hrvati, Srbi i Slovenci), jedino Hrvati uopće ne koriste nacionalno nazivlje. U tom svjetlu treba promatrati i očiti bojkot ozbiljnih hrvatskih znanstvenika.

DRŽAVA I INTELEKTUALCI: OTPOR I SURADNJA

Jednim od najvažnijih postignuća inteligencije u suvremenom razdoblju povjesničari drže razvoj nacionalne kulture do dimenzija koje su omogućile konsolidiranje nacija. Utjecaj ove obrazovane elite bio je na vrhuncu upravo u međuratnom razdoblju, barem u zemljama u kojima su ojačale brojčano i(li) imale političku podršku (znači da su se dominantne ideje intelektualnih krugova podudarale s političkim usmjerenjem državne vlasti). Među zemljama u kojima je inteligencija dosegla te zvjezdane trenutke – nakon što je prestala diskriminacija koju su nad njom vršile strane uprave – navode se i obje glavne gošće, Čehoslovačka i Poljska, te “neki dijelovi” Jugoslavije (Žarnowski 2003/XII:351–359, XIII:135–148).

U onim “drugim” dijelovima Jugoslavije situacija je bila bitno drugačija. Državi je na raspolaganju stajalo gotovo sve kako bi natjerala na poslušnost i one koji to po definiciji svojeg posla često nisu. Kao prvo, zakoni iz vremena diktature do kraja su učvrstili ovisnost najvećeg dijela inteligencije o Ministarstvu kulture, pod čiju su potpunu kontrolu (a to je doista značilo da ministar osobno potvrđuje i najmanju aktivnost) došla područja obrazovanja (uključivo fakultete), kulture i umjetnosti (Dimić 1996:252). Država je mogla slobodno premještati svoje “službenike”, što je i radila, posebice s nepoćudnim učiteljima. No, nisu bili pošteđeni ni intelektualci, na primjer Josip Matasović je tako premješten u Skoplje. Uz veće povode, mogla ih je u svakom trenutku umiroviti, otpustiti ili čak osuditi na dugogodišnju robiju (na snazi je bio drakonski Zakon o zaštiti države).

Iako je otvorenom progonu bilo izloženo malo intelektualaca (Šufflay je sigurno najpoznatiji primjer), ne znači da nisu trpjeli na druge načine. Jedan od načina bio je diskriminirajući sustav financiranja i stipendiranja (međunarodne suradnje), koji je preferirao srbijanske institucije. O teškim materijalnim prilikama imamo potvrdu i od samog Milovana Gavazzija, koji je nekoliko mjeseci prije kongresa u prepisci s uglednim filologom i

slavistom Edmundom Schneeweisom napisao kako ne može doći na jedan raniji skup zbog materijalnih neprilika. (“Ali naše su prilike ovdje sada, unatoč raznim pričama, slabe i vrlo, vrlo skućene, da ne rečem što gore. Na svoj trošak nisam mogao putovati, a potpore za kongrese niotkuda.” (Gavazzi 1929, HDA 1029/ 1150).

Drugo što se intelektualcima moglo učiniti jest da ne smiju pisati što im nalaže stručno znanje i savjest ili, korak dalje, da moraju pisati ono što traži državna ideologija. Naime, u diktaturi je s najviše razine određeno da u državnom i javnom životu “nema mjesta” za one koji ne samo da se ne protive, nego i aktivno ne podupiru integralno jugoslavenstvo (Dimić 1996:252).

Stoga istraživanje sustava koji je drastično kažnjavao otvoreno suprotstavljanje, a neprijateljskim proglasio i ono pasivno, treba usmjeriti na “mutno” područje nevidljivih oblika otpora kako bi se razumjelo ponašanje vodećih hrvatskih geografa i etnologa 1930. godine. Naime, poznato je kako u represivnim sustavima (robovlasničkim, totalitarnim, diktaturama) nema – ili su krajnje rijetke, slabe i neuspješne – otvorenih pobuna. Otpor u njima postaje individualiziran, a onaj kolektivni premješta se na druge razine (poput namjerne lijenosti, krađe ili pak na područje glasina, legendi, priča, šala i sl. koje ismijavaju dominantnu skupinu, a ohrabruju podređenu) (Scott 1990; Peukert 1993 (njem. izvornik 1982.); Large, ur. 1991; Viola, ur. 2002).

Budući da u Aleksandrovoj diktaturi nije bilo stranaka i političkog izražavanja, nije bilo niti organiziranoga političkog otpora (najčešće žrtve su zapravo bili seljaci koji bi pod utjecajem alkohola po krčmama psovali kralja i vlast). S druge strane, kako je na kulturu prenesen teret stvaranja jugoslavenstva, na njezinu se području mogla i očekivati pojava otpora (Hutchinson 1994:47; Dimić 1996:260).

Otvoreni otpor bio je vrlo rizičan i mogao je dovesti samo do uništavanja profesionalne, ali i osobne egzistencije (što se mnogima i dogodilo). Teško je mogao biti i organiziran jer su zabranjene čak i kulturne organizacije koje su imale nacionalno ime i orijentaciju. Sveden na pojedince i ograničen u iskazivanju, morao se služiti suptilnijim metodama pasivnog otpora i nužno poprimiti teže uočljive oblike za one koji prepoznaju samo otvoreni politički sukob.

OTPOR

Srećom nam je u kratkoj zabilješci zagrebačkoga pripremnog odbora iz ožujka 1930. sačuvano svjedočanstvo o pokušaju iskazivanja otvorenog neslaganja dijela hrvatskih intelektualaca. Naime, odbor je pozvao “na saradnju” profesore geografije u Zagrebu Artura Gavazzija, Milana Šenou, Filipa Lukasa i Stjepana Ratkovića. Artur Gavazzi je u zajedničko ime odgovorio da “ne mogu uzeti nikakva učešća oko priredjivanja kongresa” (HDA, SB UO, br.19/30, br. 7690). Incident se više nigdje ne spominje, a iz programa znamo da su sudjelovali svi osim Lukasa.²¹ Ovaj pokušaj otpora mirno možemo kvalificirati kao znak osobne hrabrosti. Posljedica nije bilo, bez sumnje jer izbjegavanje nije bilo javno, a većina ih je kasnije došla na kongres (možemo biti sigurni da je to učinjeno pod pritiskom). Diktatorskom je režimu u tom trenutku bilo važnije pokazati sklad, a prikriti probleme pa se zadovoljio njihovim dolaskom. Štoviše, tamo su postavljeni (možda njima za kaznu, a drugima za primjer) na počasna mjesta te su ušli u glavni Pripremini odbor (u Beogradu), a predsjedavali su i svojim sekcijama (Vujević 1930:11,13).

Natjerani da sudjeluju u kongresu, znanstvenici su odabrali razne načine otpora. Zadivljuje hrabrost Artura Gavazzija koji je prvo odbio sudjelovati, a potom je očito prisilno došao na otvorenje u Beograd, kao “delegat” Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i tamo kao jedini nesrpski govornik pozdravio skup. Njegov dojmljiv govor odskače od ostalih, punih uobičajenih fraza sreće i dobrih želja. Ozbiljno intoniran i zapravo dvosmislen, tipološki pripada sferi prikriivenog otpora. Pošavši od antropogeografske teme čovjeka u okolišu, težište je stavio na pojmove koji su se mogli iščitati i u drugom, političkom kontekstu, poput ‘načina preživljavanja’ i ‘prilagođavanja lokalnim uvjetima’. Sigurno je sveopćem slavenstvu zasmatalo i citiranje njemačkog vladara Friedricha Velikog i njegove misli kako “sva kultura potiče iz želuca”. Iz uskostručnog govora oni koji su bolje poznavali prilike mogli su iščitati poruku o nužnosti preživljavanja, a i zaključak kako je dužnost geografa proučiti

²¹ Filip Lukas (Kaštel Stari, 1871. – Rim, 1958.), geograf i povjesničar, profesor ekonomske geografije na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu od 1919. do 1945. (Ekonomski fakultet), predsjednik Matice hrvatske od 1928. do 1945. godine (*Hrvatska enciklopedija* 2004:680–681).

svoju “domovinu”, svatko je mogao protumačiti na svoj način (“Kongres slovenskih geografa i etnografa u Beogradu” 1930; Vujević 1930:369).

Drugo što možemo primijetiti jest da, kada već nisu mogli “pobjeći” fizički, onda su, barem većina, to učinili tematski. Za kongres je Milovan Gavazzi izabrao temu koja se nikako nije mogla dovesti u svezu s nacionalnom ideologijom pa je govorio o problemu s kojim se već prije bavio – svastici (Gavazzi 1929:1–24). Za potrebe kongresa razradio je pitanje raširenosti, odnosa i moguće povezanosti četverokrake i trokrake svastike (triskele) na uskršnim jajima te moguće tumačenje triskele kao stiliziranog prikaza ptica (Gavazzi 1933:306–312). Donekle slično postupio je Mirko Kus-Nikolajev u čijem izlaganju o drvu života možemo prepoznati više prototalijansku nego jugoslavensku ideju (1930:39–52; 1933:312–321).²² Božidar Širola u izlaganju o muzici kod Hrvata čakavaca čak je upotrijebio zabranjen pojam Hrvata, ublažen fragmentiranjem na čakavce (1930:113–121; 1933:300–306).

SURADNJA

S druge strane, bilo je onih spremnih na suradnju. Prednjačio je povjesničar, sveučilišni profesor Ferdo Šišić, koji je odmah ušao u Pripremni odbor, imenovan je predsjednikom V. sekcije, a bio je i glavni za koordinaciju rada zagrebačkoga i središnjega beogradskog odbora (HDA SB UO, 19/30, br. 1896; br. 7690). Bio je jedan od intelektualaca na koje se režim mogao osloniti čak i u doba diktature.²³ Osim njega, možemo navesti Branimira Gušića čiju spremnost na suradnju vjerojatno možemo pripisati pripadanju krugu lijevih intelektualaca koji su vjerovali da je nacija povijesno prevladan “buržoaski” pojam.²⁴ Simpatije za jugoslavenstvo

²² Dokazuje da drevni motiv s Orijenta (još od Asiraca) nije stigao preko Venecije (renesansa) nego izravno, preko zaleđa, jer se pojavljuje posvuda u “jugoslavenskoj seljačkoj umjetnosti”.

²³ Ferdo Šišić (1869. – 1940.) nakon kratke je predratne političke karijere u Hrvatsko-srpskoj koaliciji ostao prodržavnog stava tijekom cijelog razdoblja Kraljevine Jugoslavije. Upravo u vrijeme diktature izlazi i zbornik priređen njemu u čast (Novak, ur. 1929).

²⁴ Iako nije nastupio na kongresu, Gušić je objavio prilog u zborniku. B. Gušić, “Antropogeografski osnovi u razvitku Zagreba”, *Zbornik radova III kongresa*, 23–25. Ne spominje se hrvatsko nego samo regionalno ime (Zagorci) i “staro kajkavsko stanovništvo” u koje kao klin, bježeći pred Turcima, dolaze “polajnci” (stanovnici iz nizine).

gimnazijskog profesora Ive Rubića (Split) potjecale su dobrim dijelom iz dugotrajnih i neriješenih problema Dalmacije s Italijom, o čemu je i sam pisao (Rubić 1930; Jelaska Marijan 2009:57–58). Vjerojatno bi se isto moglo ustvrditi i za Lucijana Marčića (Dubrovnik).²⁵

HRVATSKA JAVNOST I JUGOSLAVENSTVO

Koliko je jugoslavenstvo bilo bez korijena, svjedoči nam i opće raspoloženje u Hrvatskoj koje, unatoč strogoj cenzuri, otkrivaju neke od najtiražnijih novina. Stupanj značenja koje su davale kongresu i način na koji su prenosile njegove poruke zapravo su odraz mnijenja tada već intenzivno ispolitizirane javnosti.

Dok su beogradska *Politika* i prodržavne novine popratile kongres nizom članaka ili barem podužim člancima, zagrebački je tisak imao primjetno drugi odnos. Kongres se održavao istovremeno kada i sudski procesi dvojici najistaknutijih HSS-ovaca, predsjedniku Vladku Mačeku (i još nekolicini) te potpredsjedniku Josipu Predavcu. Novine su svakodnevno na nekoliko stranica prenosile stenograme sa suđenja koje je do kraja zatrovalo situaciju u Hrvatskoj. Ne čudi da su na kongres nezavisne novine (stranačkih nije bilo) reagirale kao i većina znanstvenika – šutnjom, onoliko koliko im je bilo moguće. Tako je nezavisni *Jutarnji list* strpao vijesti o kongresu pod gradsku rubriku i objavio kratak, činjeničan osvrt. Spomenuli su samo da su u odboru za doček ban Šilović, nadbiskup Bauer, gradonačelnik Srkulj i komandant armije Matić te dali najkraće obavijesti o radu u sekcijama, izletima i o posjetu za tu priliku preuređenom Etnografskom muzeju, napomenuvši kako su gosti pokazali veliko zanimanje za “naše narodne nošnje iz svih hrvatskih krajeva” (“Danas počinje u Zagrebu

²⁵ Lucijan Marčić, etnolog, antropolog, geograf (Benkovac, 1891. – Zagreb, 1940.). Djelovao u Dubrovniku (gimnazija i Dubrovački muzej), Beogradu (nastavni inspektor) i Splitu. Pod utjecajem J. Cvijića posvetio se antropogeografskim istraživanjima sjeverne Dalmacije. Radovi: “Antropogeografska ispitivanja po severodalmatinskim ostrvima” (Rab, Pag i Vir), *Srpski etnografski zbornik SA*, knj. 38, 1922.; “Zadarska i šibenska ostrva, Naselja i poreklo stanovništva”, *Dela Srpske kraljevske akademije nauka i umetnosti*, knj. 26, 1930, 206–286; *Dubrovnik i okolina*, Beograd 1937. i dr. (Baučić 1958:134–135).

rad kongresa slavenskih geografa i etnografa” 1930; “Jučer je započeo u Zagrebu kongres slavenskih etnografa” 1930; “Završetak III. slavenskog kongresa etnografa i geografa” 1930). Od ozbiljnijeg *Obzora* očekivao bi se opširniji osvrt jer je inače pridavao veću pozornost pitanjima kulture, a i politiku je pratio upućenim komentarima. Međutim, on je svoje čitatelje jedva obavijestio o kongresu. Kratka i štura notica (također u gradskim vijestima) o kongresu i programu te nekoliko imena u nekoliko redaka bilo je sve što su napisali (“Kongres slavenskih geografa i etnografa u Zagrebu” 1930; “Kongres geografa i etnografa” 1930).

Jednako je kratko o kongresu pisao dnevnik *Večer*, koji je donosio uglavnom zagrebačke vijesti, senzacionalističkog prizvuka, ali je ipak o važnim zbivanjima u gradu javljao opširnije (“Kongres slavenskih etnografa i geografa u Zagrebu” 1930).

Jedino su prodržavne *Novosti* donijele opširniji prilog o preuređenju Etnografskog muzeja (istaknuli su ulogu M. Kus-Nikolajeva i “stručne činovnice” Tereze Paulić). Ne slučajno, u središte pozornosti stavljena je “Durmitorska zbirka”. Uredili su je supružnici, mladi stručnjaci, povjesničarka i geografkinja Marijana Heneberg-Gušić i liječnik dr. Branimir (Branko) Gušić, koji je također studirao i doktorirao geografiju i povijest 1928. godine (Marković 1971:8). Kao strastveni planinari i alpinisti oduševili su se Durmitorom i, uz suradnju učitelja iz Podgore Save Durkovića, priredili ovu izložbu.²⁶ Zbirka je trebala pokazati narodni život

²⁶ Supružnici Gušić obišli su durmitorski kraj 1926. godine, u vrijeme kada su prošli planine u Makedoniji, Hercegovini, Crnoj Gori, Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj. Oboje su napisali više radova o Durmitoru. Marijana Gušić napisala je studiju *Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka* (Etnološka biblioteka, knj. 10. Uredio V. Tkalčić, Zagreb, 1930.), koja, prema Mirku Markoviću, stoji izvan “šablone” zagrebačke ili beogradske etnografske škole. Dalje Marković piše: “Obilan na terenu prikupljen etnografski materijal njezinom je brigom dopremljen u Zagreb i tu je zajedno sa svojim suprugom radila na postavi izložbe materijalne kulture iz života stočara na Dinarskim planinama, a napose na Durmitoru. Taj je rad bio popraćen izvrsno priređenim katalogom sa uvodnom studijom (Katalog Durmitorska zbirka, Etnografski muzej, Zagreb, 1930.), te nizom popratnih predavanja, kako u našoj zemlji tako i u inozemstvu.” Koliko je Marijana Gušić bila fascinirana Durmitorom govori u prilog i fotografija iz arhiva Etnografskog muzeja, nastala vjerojatno u vrijeme izložbe, na kojoj se fotografirala u “durmitorskoj/crnogorskoj nošnji”. Branimir Gušić je ovu izložbu popratio novinskim člankom “Durmitorska zbirka” Etnografskog

u “našim južnim predjelima”, u kraju u kojem je zadržana posebna nošnja (tzv. crnogorska) koja se nekada nosila “od Like do Tesalije”. Ova teza o davnoj srodnosti jugoslavenskog stanovništva uklapala se u Cvijićeva razmišljanja o “dinarskoj rasi” kao poveznici jugoslavenskih naroda.²⁷ *Novosti* su spomenule i istarske, primorske i otočne (Krk, Mljet) nošnje, međutim, naveli su ih pod lokalnim (regionalnim) imenom, a bilo je i očito

muzeja u Zagrebu. *Svijet*, Zagreb, god V, str. 631, 1930., a napisao je još nekoliko članaka: “Danas je Durmitor otvorena zemlja. Monografija o Durmitoru i okolini”, Beograd, str. 5, 1934.; “O alpinizmu u Zetskoj Banovini”. “Durmitor, njegove ljepote i prirodno bogatstvo”, Nikšić, str. 30, 1935., pa čak i monografiju (s B. Cerovićem) *Durmitor Turistički vod.* Beograd, 1938. Branimir Gušić je, čini se, tijekom studija geografije imao prigodu upoznati radove, pa i osobno J. Cvijića, a u Beogradu je držao i pozvana predavanja u Srpskom geografskom društvu (Marković 1971:8)

Supružnici Gušić, uz sudjelovanje Većeslava Henberga, Save Durkovića i Omer-age Čampara, snimili su o Durmitoru film u ljeto 1930. godine. Fotografiju i režiju potpisao je Karlo Koranek-Lumenstein, a organizacija je bila Hrvatskoga turističkog kluba “Sljeme” kojega je M. Gušić bila i osnivač. Završen je 1932. godine od kada je u nekoliko navrata i prikazivan u Zagrebu, Beogradu te kasnije u Beču, Pragu, Brnu i Zürichu. Vidi: Kosanović, Dejan: Durmitor – jedno značajno ostvarenje iz prošlosti hrvatskog filma, *Hrvatski filmski ljetopis*, 30/2002, 226–229. Sačuvano je nekoliko dokumenata vezanih uz Savu Durkovića iz 1930. godine. Vladimir Tkalčić se zauzeo za njega pri vlastima zbog premještaja protiv učiteljeve volje. Posrijedi je bila neka kazna, a, kako piše Tkalčić, Durković je “već odslužio ‘makedonske godine’”. Isticao je njegov požrtvovan dobrovoljni rad za Muzej te skupljanje etnografskog materijala s Durmitora od kojeg je stvorena velika muzejska zbirka zahvaljujući čemu se moglo prilikom “III. Kongresa slovenskih geografa i etnografa u našoj Kraljevini, upravo ovaj kraj etnografski potanko prikazati”. Etnografski je muzej zbog zasluga imenovao Durkovića svojim povjerenikom (Tkalčić, HDA, EM, 147/1930).

²⁷ Prema rasnim i tjelesnim osobinama Cvijić je podijelio Južne Slavene na četiri velike skupine (tipa). Kod Srba, Hrvata i Slovenca nalazi dinarsku, centralnu, panonsku “rasu”, a kod Bugara istočnu. Najrasprostranjenija je “dinarska ili jadranska rasa”, osobito u tzv. “dinarskim” predjelima (Crna Gora, Hercegovina, Bosna, Dalmacija i zapadna Hrvatska). Osim što je obuhvatila priznate jugoslavenske narode, ona se isticala i “duševnim osobinama” (narod te grupe je “osobite bistrine i darovi”), krasi ga “težnja za učenjem i školovanjem, bogata mašta i pjesnički dar, duboko nacionalno osjećanje i ratničke vrline”, odigrao je i važnu integrativnu ulogu jer “njegov jezik je tako lep i savršen, da je postao zajedničkim književnim jezikom Srba i Hrvata”, a dao je i predvodnike, ljude “takvih darova i pregnuća, da su bili vođama celog naroda i tvorcima najznamenitijih težnja srpsko-hrvatskog kulturnog i političkog života.” (Erdeljanović 1930:125–126).

da su izdvojene zbog problema s Italijom i njezinim svojatanjem obale (“Kongres slovenskih geografa i etnografa” 1930).

Slično je bilo u Splitu, gdje su izlazile samo prodržavne novine. Najtiražnije od njih, *Novo doba*, čak su na prvoj strani u tri nastavka 3., 5. i 6. svibnja izvijestile o otvorenju kongresa u Beogradu (o zatvaranju u Zagrebu nije bilo spomena) (“Kongres slovenskih geografa” 1930, a, b i c).

Dobro su pratile i boravak kongresa u Splitu, njegov dolazak u “glavni grad jugoslavenskog primorja”, koji je prošao u uobičajenom svečarskom raspoloženju (“Slavenski geografi i etnografi u Splitu” 1930). Posebno se klicalo kraljici, koja je u to vrijeme s djecom ljetovala u jednoj splitskoj vili. Ivo Rubić (koji je napisao i prilog za *Opis puta*, a tom je prilikom objavljena i dijeljena njegova knjiga *Split i okolica*) popratio je boravak kongresa dužim napisom u novinama. U njemu ističe korisnost kongresa, koja nije samo znanstvena nego i politička (pokazati da obala nije talijanska, nego da tu žive “Slaveni”) te gospodarska, “najljepša slavenska obala” trebala bi privući i strane turiste (Rubić 1930:6).

GOSTI I JUGOSLAVENSTVO

Domaći su znanstvenici imali problema s pojmom jugoslavenstva. Neki su ga rabili u sintagmama u kojima zapravo označava državni okvir, na primjer “jugoslavenska zemlja i narodi” (Milojević 1930:2) ili izvanjsku dopunu srpskom imenu i nepromijenjenom sadržaju stare srpske nacionalne ideologije. Drugi su jugoslavenstvo i dalje smještali u sferu ideala, kao što je bilo u Austro-Ugarskoj (Slovenija). Pokušaji da postane doista razrađen etnički pojam ostali su djelomični, nedosljedni i nepotpuni (Bosna i Hercegovina, Hrvatska).

U smislu nacije, zapravo su ga neopterećeno koristili samo gosti, odnosno Eugen Romer iz Poljske i Vaclav Švambara iz Čehoslovačke, koji su održali većinu pozdravnih govora u ime gostiju. Na primjer, na otvorenju je Romer, piše *Politika*, izrazio veselje što ima priliku raditi s predstavnicima “junačkog jugoslavenskog naroda”, a Švambara je potvrdio državnu važnost posjeta. Slike koje je iskoristio nisu baš ličile na traženje znanstvene “istine” na koju su pozivali pozdravni govori. Prije bi se

moglo reći da su potvrdile važnost povijesnih mitova, ali i to da je izvan Jugoslavije dobaro zaživio mit o Srbiji kao Pijemontu južnoslavenskih naroda. Naime, gost se ljubazno potrudio naći povijesne poveznice između svoje Čehoslovačke i domaćina. Međutim, povijesne slike koje je koristio nisu potjecale iz jugoslavenske ikonografije (jer je nije ni bilo), nego iz srbijanske. Tako je usporedno nanizao slike u klasičnom nacionalnom ciklusu – u srpskom caru Dušanu i caru Karlu V (njemačko-rimski car koji je stolovao u Pragu) prepoznao je “zlatno doba”, u bitkama na Kosovu, odnosno Bijeloj Gori “donje točke” nacionalnog propadanja, a nastanak nakon Prvog svjetskog rata proglasio je njihovom “obnovom” iako obje države nikada nisu bile u tim zajednicama (“Kongres slovenskih geografa i etnografa u Beogradu” 1930).

No, čak ni gosti nisu zamijenili novim jugoslavenskim pojmom stari srpski pa su u “Južnoj Srbiji” (Makedoniji) zajedno s domaćinima uglavnom govorili o “carskom Skoplju”, “tradicionalnom srpskom zemljištu – Dušanovom Skoplju”, kolijevci “srpske slave, kulture i moći” (Romer), pozdravljali velike srpske pobjede u proteklom ratu, poklonili se spomeniku ubijenima “zbog srpskog etničkog obilježja” (“Srdačan doček u Skoplju” 1930; “Slovenski geografi i etnografi u Skoplju” 1930).

O hrvatskom “obilježju” nisu govorili jer ga nisu spominjali niti sami domaćini. Neobično je da su jedini koji su spomenuli hrvatski naziv bili gosti iz Bratislave Jan Husek, Anton Václavik i Wilem Prážak, koji su izlagali na temu hrvatskih kolonista u Češkoj i Slovačkoj. Iako su se njihove teme mogle podvesti pod teoriju o metanastazičkim gibanjima i raseljavanju starih Hrvata, teško da su prije samog kongresa razmišljali na taj način. No, očito se njihova dobra volja da pokažu međusobne veze kroz povijest “sudarila” s političkim očekivanjima na kongresu pa se Václavik u objavljenj verziji odlučio za “jugoslavenske koloniste” (Husek 1933:215–217; Václavik 1930:34; Václavik 1933:290–294; Prážak 1930:294–299).

U završnoj Romerovoj riječi na banketu u Zagrebu, uz uobičajene zahvale, izbija i dobro savladano novo “gradivo”. U migracijama pred Turcima sada je i on prepoznao jamstvo “da smo jedan narod i od jedne krvi”, “jugoslavenski narod”. Problema su očito bili svjesni, ali samo je njemački predstavnik Silberstein spomenuo poteškoće u ostvarenju narodnog jedinstva radi povijesnog razvoja pod raznim “kulturnim prilikama”.

Romer je ljubazno pokušao umanjiti značenje problema, uspoređujući “nešto malo nesuglasica, zapravo bratskih trvenja” s povijesnim svađama zagrebačkog Kaptola i Gradeca, koje su davno minule, a oba su naselja prosperirala ujedinjenjem.

Teško je reći koliko su ozbiljno shvatili priču o kulturnom i etnografskom jedinstvu, ali pokušali su to razriješiti na svoj način. Za francuskog znanstvenika Deffontainesa šarenilo Jugoslavije prije vodi jedinstvu nego što bi to mogla uniformnost, a Romer se morao pozvati na sličnosti u ponekom detalju, kada je već bilo očito da je nema u cjelini (izjavio je da je u Sloveniji vidio tipove nošnje i narodnu umjetnost kao u Južnoj Srbiji).²⁸ Kada je Tućan, donose *Novosti*, uzgred spomenuo kako u okolici Skoplja ima sela Gračani, Bukovec, Horvati, baš kao i oko Zagreba, gosti su “burnim odobravanjem kvitirali ovu vrlo važnu konstataciju” (inače, Tućan je jedini spomenuo Hrvate govoreći o ulozi Zagreba u sveslavenskom pokretu) (“Manifestacija sveslovenske misli u Zagrebu” 1930).

ZAKLJUČAK

Sredinom 1930-ih bilo je jasno da je “jugoslavenski narod” kategorija samo “na papiru”, a središnja vlast morala je ući u pregovore i napraviti kompromis s “baukom federalizma”, koji je rezultirao ustrojavanjem Banovine Hrvatske (1939.) (Arandelović 1937:8). Nakon prestanka diktature (1935.) čak ni država nije pokušala uskrsnuti ideju jugoslavenstva. Njime

²⁸ Ova volja da se pod svaku cijenu pronađu sličnosti u onome što je vrlo različito vjerojatno se ponavljala u nezabilježenim pričama, ali možemo je naći i u nekim objavljenim radovima. Na primjer, u tom je duhu složena prigodna knjižica *Jugoslovenska narodna nošnja* u izdanju beogradskoga Etnografskog muzeja (1930.). U nju su uvrštene fotografije na kojima su skupine ljudi u tipološki sličnim nošnjama te guslari (znači, glazbena sličnost) iz različitih krajeva Jugoslavije. Uz fotografije suvremenih nošnji, preslikano je i petnaest akvarela precrtanih prema albumu Nikole Arsenovića (9 akvarela s prikazom nošnje s područja Srbije, Makedonije, Kosova, Crne Gore, 5 iz Hrvatske, a 1 iz Slovenije). Indikativno je da su uz tri akvarela s hrvatskim nošnjama krivo upisani lokaliteti, što je vidljivo po ispravcima koje je naknadno unio rukom Milovan Gavazzi na primjerku što se čuva u Zbirci za etnologiju i kulturnu antropologiju Knjižnice Filozofskoga fakulteta.

se zanosio još poneki usamljeni intelektualac, poput Vladimira Dvornikovića čija je *Karakterologija Jugoslavena* po općem sudu bila anakrona već u vrijeme kada je izašla (1939.).

Među razlozima neuspjeha konstrukcije novoga (nad)nacionalnoga jugoslavenskog identiteta treba potražiti i “zakazivanje” intelektualaca. Čak i u trenutku kada je potencijalna nova nacija dobila svoju državu i punu podršku njezina aparata, pokazalo se da se nacija može oblikovati samo na dubljim identifikacijskim elementima (što potvrđuje tezu etnosimbolista da je umjetna konstrukcija nacije nemoguća), ali i to kolika je važnost ponekad previđanog čimbenika slobodne volje. Nacija je prije svega slobodan odabir (kako je davno rekao Renan, ona je “dnevni plebiscit”) pa prisila ima suprotan učinak. Stoga ne čudi da integralno jugoslovenstvo nisu podržali upravo oni koji su ga trebali znanstveno potvrditi.

Kao primjer istražili smo nastupe hrvatskih znanstvenika (prvenstveno etnologa) na III. slavenskom kongresu geografa i etnologa, održanom u vrijeme otvorene diktature kralja Aleksandra (1930.). Njihovo smo ponašanje promotrili u kontekstu srodnih otpora unutar represivnih sustava, što nam je pomoglo da razne strategije onih koji su nastupili na kongresu prepoznamo kao individualizirane načine pružanja pasivnog otpora (Artur Gavazzi, Milovan Gavazzi, Mirko Kus Nikolajev, Božidar Širola). Ustanovili smo da je upravo u trenutku i na mjestu na kojem se moglo očekivati najzrelije argumentiranje jugoslovenstva kao nove nacije ono potpuno izostalo. Jedan od razloga bio je bez sumnje taj što se stare nacionalne pripadnosti nije odrekao nitko drugi u Kraljevini, posebice ne znanstvenici iz politički dominantne srpske nacije. Iako su neki sudionici pokušali na temelju Cvijićevih teza o metanastasičkim gibanjima dokazati stvaranje novoga “miješanog” jugoslavenskog etnikuma, to nije učinjeno dosljedno (nego samo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj), a niti znanstvenom metodologijom. Na kraju, o jugoslovenstvu su najuvjerljivije govorili politički domaćini kongresa (upravne i vojne vlasti) te gosti iz Čehoslovačke i Poljske, koji su u ime međunarodnih dobrih odnosa i savezništva preferirali stabilnu Kraljevinu Jugoslaviju. Jugoslovenstvo kao doista “izmišljena” nacija u tom je trenutku postojalo samo kao koristan promidžbeni simbol vanjske politike, dok u samoj državi više nije imalo potporu niti u znanstvenim krugovima niti u javnosti.

LITERATURA

- ANDERSON, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York: Verso Editions – New Left Books.
- ANTIĆ, Ljubomir. 2006. “Nacionalna ideologija jugoslovenstva kod Hrvata u dvadesetom stoljeću”. *Hrvatska politika u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 35–67.
- ARANĐELOVIĆ, Dragoljub. 1937. *Bauk federalizma ili hrvatsko pitanje*. Pančevo. (1. izd. Beograd 1936.)
- BANAC, Ivo. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- BAUČIĆ, Ivo. 1958. “Marčić, Ljudevit”. U *Pomorska enciklopedija*, ur. M. Ujević. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 5 Luka-Oz, 134–135.
- CLEWING, Konrad i Edvin PEZO. 2005. “Jovan Cvijić als Historiker und Nationsbildner, Zu Ertrag und Grenzen seines anthropogeographischen Ansatzes zur Migrationsgeschichte”. U *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, ur. Markus Krzoska i Hans-Christian Maner. Münster: Lit Verlag, 265–297.
- ĆIRKOVIĆ, Sima C. 2009. *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji*. Beograd: Prosveta.
- DIMIĆ, Ljubodrag. 1996. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Knj. I. Beograd: Stubovi kulture.
- DJOKIĆ, Dejan, ur. 2003. *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London: Hurst & Company.
- DJOKIĆ, Dejan. 2003. “(Dis)Integrating Yugoslavia”. U *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ur. D. Djokić. London: Hurst & Company, 150–152.
- DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. 2006. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 112–117.
- DRAPAC, Vesna. 2010. *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- DROBNJAKOVIĆ, Borivoje. 1930. *Jugoslovenska narodna nošnja*. Posebna izdanja. Sveska 1. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
- ERDELJANOVIĆ, Jovan. 1930. “Etnološki pregled”. U *Kraljevina Jugoslavija. Geografski i etnografski pregled*, ur. Pavle Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 121–133.

- ERDELJANOVIĆ, Jovan. 1932. *Osnove etnologije*. Beograd: Zadruga profesorskog društva.
- FILIPOVIĆ, Miljenko S. 1930. "Etnološki opis puta – Vardište – Sarajevo". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. I., ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 186–189.
- FILIPOVIĆ, Miljenko S. 1930. "Etnološki prikaz (Sarajevo)". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 13–16.
- FILIPOVIĆ, Miljenko S. 1930. "Etnološki prikaz – Konjic – Uskoplje", U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 58–62.
- GAVAZZI, Milovan. 1928. "Kulturna analiza etnografije Hrvata". *Narodna starina VII*:115–144.
- GAVAZZI, Milovan. 1929–1930. "Razvoj i stanje etnografije u Jugoslaviji". *Lud Słowiański*, Tom I:B279–B280.
- GAVAZZI, Milovan. 1929. "Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskršnjim jajima sa Balkana". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 27:1–24.
- GAVAZZI, Milovan. 1933. "Okolo problema krsta s kukama (svastike)". U *Zbornik radova III Kongresa slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji, 1930.*, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 306–312.
- GELLNER, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- GRBIĆ, Jadranka. 2004. "Pojam naroda u starijoj etnološkoj literaturi". U *Zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa Narodne i/ili nacionalne čipke*, ur. T. Petrović. Lepoglava: Turistička zajednica grada Lepoglave – Grad Lepoglava, 9–18.
- HENEBERG, Većeslav. 1930. "Teritorijalno razviće Zagreba". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 173–182.
- HOBBSAWM, Eric i Terence RANGER, ur. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, ur. A. Kovačec. 2004. "Lukas, Filip". Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Knj. 6: 680–681.
- HUSEK, Jan. 1933. "Hospodárskỳ a sociální život charvátskỳch kolonistu v býv. bratislavské stolici". *Zbornik radova III kongresa U Zbornik radova*

- III Kongresa slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji, 1930.*, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 215–217.
- HUTCHINSON, John. 1987. *The Dynamics of Cultural Nationalism*. London: Allen & Unwin.
- HUTCHINSON, John. 1994. *Modern nationalism*. London: Fontana press.
- JELASKA MARIJAN, Zdravka. 2009. *Grad i ljudi. Split 1918. – 1941*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- KATUNARIĆ, Vjeran. 2003. *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- KUS-NIKOLAJEV, Mirko. 1930. “Motiv životnog stabla na obrovačkom koporanu”. U *Jadranske studije, Prigodom III. Kongresa slavenskih geografa i etnografa*, ur. B. Gušić i V. Tkalčić. Zagreb: Pripremni odbor III K. S. G. E., 39–52.
- KUS-NIKOLAJEV, Mirko. 1933. “Motiv životnog stabla na obrovačkom koporanu”. U *Zbornik radova III kongresa*, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 312–321.
- LARGE, David Clay, ur. 1991. *Contending with Hitler. Varieties of German Resistance in the Third Reich*. New York – Washington D. C.: German Historical Institute – Cambridge University Press.
- MARKOVIĆ, Mirko. 1971. “Marijana i Branimir Gušić, Povodom 70-godišnjice života i rada”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Knj. 45: 7–29.
- MARČIĆ, Luj. 1930. “Antropogeografski prikaz – Split–Karlovac”. U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 113–124.
- MELIK, Anton. 1930. “Geografsko-zgodovinski oris (Ljubljana)”. U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930.*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 143–156.
- MELIK, Anton. 1931. “Tretji kongres slovanskih geografov in etnografov”. *Geografski vestnik*, 7: 1–4.
- NOVAK, Grga, ur. 1929. *Zbornik naučnih radova. Ferdi Šišiću povodom šezdestogodišnjice života, 1869–1929, posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici*. Zagreb: Tiskara C. Albrecht.
- PAVLICA, Branko. 2008. “Doseljavanja i sporovi (Immigration and Disputes)”. *Helsinki Charter (Helsinkička povelja)* 121–122: 44–47; www.cceol.

com/asp/author/details.aspx?authorid=38382a3f-25b9-4534-b668-432060e7c750 (pristup 2. 5. 2011.).

- PAVLICA, Branko. 2009. "Dug put do granice (Long Way to Border)". *Helsinki Charter (Helsinška povelja)* 127–128: 54–57; (www.ceeol.com/asp/author/details.aspx?authorid=38382a3f-25b9-4534-b668-432060e7c750) (pristup 2. 5. 2011.).
- PEUKERT, Detlev J. K. 1993. *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. London, New York (njem. izvornik 1982.).
- PRÁŽAK, Wilem. 1930. "Tekstilie chorvatskych kolonistu v slovenském Podunaji". U *Zbornik radova III Kongresa slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji*, 1930., ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 294–299.
- RADOVANOVIĆ, V. S. 1930. "Antropogeografski prikaz (Skopska kotlina)". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930.*, sv. I., ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 108–126.
- RADOVANOVIĆ, V. S. 1930. "Antropogeografski prikaz – Kosovo Polje". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, s ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 159–165.
- ROKSANDIĆ, Drago. 1991. "Karakterologija Jugoslavena Vladimira Dvornikovića i njezina recepcija u srpskoj i hrvatskoj kulturi (1939–1941)". *Srpska i hrvatska povijest i "nova historija"*. Zagreb: Stvarnost, 257–281.
- RUBIĆ, Ivo. 1930. *Talijani na primorju Kraljevine Jugoslavije*. Split.
- RUBIĆ, Ivo. 1930. "Geografski nacrt Hvara". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 91–92.
- RUBIĆ, Ivo. 1930. "Istorijsko-geografski prikaz (Split i okolica)". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 94–106.
- SCOT, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven – London: Yale University Press.
- SINDIK, Ilija. 1930. "Antropogeografski opis Dubrovnika i njegove okoline". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 64–81.

- SMITH, Anthony D. 2003. *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- SMITH, Anthony D. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity.
- SOLDO, Šime. 1930. "Antropogeografski prikaz – Sarajevo–Gabela". U *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, sv. II, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 38–49. (ćir.)
- ŠIROLA, Božidar. 1930. "Pučka muzika u Hrvata Čakavaca". U *Jadranske studije, Prigodom III. kongresa slavenskih geografa i etnografa*, ur. B. Gušić i V. Tkalčić. Zagreb: Pripremni odbor III K. S. G. E., 113–121.
- ŠIROLA, Božidar. 1930. "Pučka muzika u Hrvata Čakavaca". U *Zbornik radova III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, ur. P. Vujević. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 300–306.
- TKALČIĆ, Vladimir. 1929. "Etnografski muzej u Zagrebu 1919–1929. Povodom 10-godišnjice njegova osnutka". Zagreb: Etnografski muzej.
- TKALČIĆ, Vladimir. 1930. "III. kongres slovenskih geografa i etnografa". *Narodna starina*, knj. 9: 187–190.
- TRGOVČEVIĆ, Ljubinka. 2003. "South Slav Intellectuals and the Creation of Yugoslavia". U *Yugoslavlism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ur. D. Djokić. London: Hurst & Company, 222–237.
- VÁCLAVIK, Anton. 1930. *Zbornik radova III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 34.
- VÁCLAVIK, Anton. 1933. "Chorvatske kolonije v Československu". U *Zbornik radova III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E., 290–294.
- VIOLA, Lynne, ur. 2002. *Contending with Stalinism. Soviet Power & Popular Resistance in the 1930s*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- VUJEVIĆ, Pavle, ur. 1930. *Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*, I–II. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E.
- VUJEVIĆ, Pavle, ur. 1930. *Sastav i program. III Kongres Slovenskih Geografa i Etnografa u Jugoslaviji 1930*. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E.
- VUJEVIĆ, Pavle, ur. 1933. *Zbornik radova III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930*. Beograd: Pripremni odbor III K. S. G. E.

- ŻARNOWSKI, Janusz. 2003. "The Historical Role of the Intelligentsia in East-Central and South-Eastern Europe". U *State, Society and Intelligentsia. Modern Poland and its regional context*. Hampshire, Burlington: Ashgate Publishing Limited, VT. XII:351–359; XIII: 135–148.
- ŻULJIĆ, Stanko. 1991. "Kritički osvrt na neke zaključke i poruke J. Cvijića u njegovim antropogeografskim istraživanjima". U *Izvori velikosrpske agresije*, ur. Bože Čović. Zagreb: August Cesarec i Školska knjiga, 327–380.
- ŻULJIĆ, Stanko. 1997. *Srpski etnos i velikosrpstvo*. Zagreb: AGM.

IZVORI

Arhivski izvori:

Kratice

HDA = Hrvatski državni arhiv

HDA, SB UO = Hrvatski državni arhiv, Savska banovina, Upravni odjel

HDA, SB UO, br. 19/30 (bivša Grupa XXI, br. 1896). Pripreme za kongres geografa. Ministarstvo unutrašnjih poslova banskim upravama i gradu Beogradu od 25. 2. 1930., br. 8354.

HDA, SB UO, br. 19/30 (bivša Grupa XXI, br. 1896). Pripreme za kongres geografa. Pripremni odbor banu Šiloviću od 22. 3. 1930. br. 7690.

HDA, SB UO, br. 19/30 (bivša Grupa XXI, br. 1896). Pripreme za kongres geografa. Pripremni odbor banu Savske banovine od 4. 3. 1930., br. 9580.

HDA, SB UO, 19/30 (bivša Grupa XXI, br. 1896). Pripreme za kongres geografa. Nalog za isplatu bana Šilovića Oblasnoj štedionici od 18. 4. 1930.; Ban Pripremnom odboru u Beograd od 28. 4. 1930.; Okružni inspektor (Dejanović) iz Ogulina Pripremnom odboru u Beograd od 4. 5. 1930. (bez broja).

HDA 1029. Gavazzi, Milovan; Korespondencija, 1034.; M. Gavazzi, Die Zukunft des Kongresses der slavischen Geographen und Ethnographen, Prager Presse, 1930, rkp.

HDA 1029. Gavazzi, Milovan; Korespondencija, 1150. E. Schneeweis, 1929.

HDA 1033. Marijana Gušić.

HDA 182. Etnografski muzej, Opći spisi 142/1930, kutija 512.: V. Tkalčić, "Die Zukunft des Kogresses der slavischen Geographen und Ethnographen" *Prager Presse*, 14. Dezember 1930.

HDA 182. Opći spisi, kutija 512.: Sava Durković, 147/1930.

Arhiv Muzeja za umjetnost i obrt – Fond: Vladimir Tkalčić.

Arhiv Etnografskog muzeja u Zagrebu. Fototeka.

Novinski članci:

- MILOJEVIĆ, B. Ž. 1930. "Treći kongres slovenskih geografa i etnografa". *Politika*, br. 7899: 2 (4. 5. 1930.).
- RUBIĆ, Dr. Ivo. 1930. "Značenje geografskog kongresa za naše primorje". *Novo doba*, br. 109: 6 (12. 5. 1930.).
- [s. n.] "Banket sarajevske opštine u čast slovenskih naučnika". 1930. *Politika*, br. 7907: 4 (12. 5. 1930.).
- [s. n.] "Danas počinje u Zagrebu rad kongresa slavenskih geografa i etnografa" 1930. *Jutarnji list*. br. 6566: 8 (16. 5. 1930.).
- [s. n.] "Jučer je započeo u Zagrebu kongres slavenskih etnografa". 1930. *Jutarnji list*. br.6567: 6 (17. 5. 1930.).
- [s. n.] "Kongres geografa i etnografa". 1930. *Obzor*. br. 113: 3 (17. 5. 1930.)
- [s. n.] "Kongres slovenskih geografa i etnografa u Beogradu".1930. *Politika*. br. 7900: 3–4 (5. 5. 1930.).
- [s. n.] "Kongres slovenskih geografa i etnografa". 1930. *Novosti*. br. 134: 7 (16. 5. 1930.).
- [s. n.] a "Kongres slovenskih geografa" 1930. *Novo doba*, 102: 1 (3. 5. 1930).
- [s. n.] b "Kongres slovenskih geografa". 1930. *Novo doba*. br. 103: 1 (5. 5. 1930.).
- [s. n.] c "Kongres slovenskih geografa". 1930. *Novo doba*. br. 104: 1 (6. 5. 1930.).
- [s. n.] "Kongres slavenskih geografa i etnografa u Zagrebu". 1930. *Obzor*. br. 112: 4 (16. 5. 1930.).
- [s. n.] "Kongres slavenskih etnografa i geografa u Zagrebu". 1930. *Večer*. br. 2841: 3 (16. 5. 1930.).
- [s. n.] "Manifestacija sveslovenske misli u Zagrebu". 1930. *Novosti*. br. 136: 5–6 (18. 5. 1930.).
- [s. n.] "Poset slovanskih geografov". 1930. *Jutro*. br. 112: 3 (16. 5. 1930.).
- [s. n.] "Slavenski geografi i etnografi u Splitu". 1930. *Novo doba*. br. 110: 6 (13. 5. 1930.).
- [s. n.] "Slovanski geografi in etnografi v Ljubljani". 1930. *Jutro*. br. 111: 3–4 (15. 5. 1930.).

- [s. n.] "Slovenski geografi i etnografi u Zaječaru". 1930. *Politika*. br. 7902: 6 (7. 5. 1930.).
- [s. n.] "Slovenski geografi i etnografi u Skoplju", 1930. *Politika*. br. 7904: 5 (9. 5. 1930.).
- [s. n.] "Slovenski naučnici u Sarajevu". 1930. *Politika*. br.7906: 5 (11. 5. 1930.).
- [s. a.] "Slovenski naučnici stigli su sinoć u Kraljevo". 1930. *Politika*. br. 7905: 3 (10. 5. 1930.).
- [s. a.] "Srdačan doček u Skoplju". 1930. *Politika*. br. 7903: 5 (8. 5. 1930.).
- [s. n.] "Završetak III. slavenskog kongresa etnografa i geografa". 1930. *Jutarnji list*. br. 6568: 10 (18. 5. 1930.).

Suzana Leček

Tihana Petrović Leš

STATE AND SCIENCE: YUGOSLAV IDENTITY ON THE THIRD SLAVIC CONGRESS OF GEOGRAPHERS AND ETHNOLOGISTS IN 1930

The authors question the role of intelligentsia in the construction of supra-national Yugoslav identity in the Kingdom of Yugoslavia. As a case study, the authors present events which accompanied the organization and realization of, a hardly familiar and never analyzed, Third Congress of Slavic Geographers and Ethnographers held in 1930.

Ključne riječi: intelligentsia, scientific congress, the Kingdom of Yugoslavia, national identity, geography, ethnography, Yugoslav identity